

ODKRYCIA ARCHEOLOGICZNE W GDAŃSKU I ICH RECEPCJA W ŚRODOWISKU NAUKOWYM PRUS XVII I XVIII WIEKU

MARGIN GRULKOWSKI
orcid.org/0000-0002-4905-3133

Instytut Historii
Polskiej Akademii Nauk

Streszczenie: Przedmiotem artykułu jest recepcja odkrycia archeologicznego z Gdańska z 1656 r. w środowisku naukowym XVII i XVIII w. W trakcie prac fortyfikacyjnych w czasie wojny polsko-szwedzkiej odkryto grób, w którym znajdowało się osiem urn. Pierwszym uczonym, który rozpowszechnił wiedzę o znalezisku, był gdański historyk Joachim Pastorius. W 1656 r. z tej okazji napisał wiersz, w którym w poetyckiej formie opisał gdańskie znalezisko. Przełomem dla rozwoju archeologii w Prusach była działalność Christiana Friedricha Reuscha, który w 1724 r. opublikował pracę *De tumulis et urnis sepulcralibus in Prussia*. Informacje na temat urn wykopanych w Gdańsku uzyskał od teologa i historyka Michaela Lilienthala. Dysponował on rysunkiem grobowca, a także pisemną relacją dotyczącą odkrycia.

Słowa kluczowe: archeologia, odkrycia archeologiczne, Gdańsk, Christian Friedrich Reusch, Joachim Pastorius

Archaeological finds in Gdańsk and their reception in the scholarly community of Prussia in the 17th and 18th Centuries

Abstract: The paper deals with the reception of an archaeological find made in Gdańsk in 1656 in the scholarly community of the 16th–17th Centuries. While conducting fortification works during the Polish-Swedish war, a grave was discovered containing eight urns. The Gdańsk-based historian Joachim Pastorius was the first scholar to publicize the discovery. In 1656 he wrote a poem wherein he described the find. A breakthrough for the development of archaeology in Prussia was brought about by Christian Friedrich Reusch, whose *De tumulis et urnis sepulcralibus in Prussia* was published in 1724. Reusch found out about the urns uncovered in Gdańsk from the theologian and historian Michael Lilienthal, who had in his possession a sketch of the tomb and a written account of the discovery.

Keywords: archaeology, archaeological finds, Gdańsk, Christian Friedrich Reusch, Joachim Pastorius

Wraz z przypadkowym odkrywaniem w epoce nowożytnej pozostałości archeologicznych próbowano usystematyzować znaleziska i stworzyć podstawy naukowe ich badań¹. Obok tego zjawiska oddziałującego na wąskie środowisko pierwszych badaczy artefaktów znalezionych w ziemi rosła świadomość społeczna dotycząca wartości tego rodzaju odkryć dla odtworzenia najstarszych dziejów danego obszaru. Zjawiska pogłębiania kultury historycznej można zaobserwować w XVII w. w środowisku naukowym Prus, w tym również Gdańska². W Prusach wśród zabytków wydobywanych z ziemi największe zainteresowanie budziły monety³ oraz urny znajdujące na miejscach dawnych kurhanów przy okazji różnego rodzaju robót budowlanych i polowych oraz celowych przedsięwzięć poszukiwawczych kolekcjonerów starożytności⁴. Od XVII w. w niemieckim środowisku naukowym rosło zainteresowanie pozostałościami dawnych pochówków, czego wyrazem stały się publikacje poświęcone popielnicom stanowiącym zawartość odkrywanych grobów⁵. Nieco później,

- 1 Zob.: T. Bieder, *Geschichte der Germanenforschung*, T. 1: 1500–1806, Leipzig–Berlin 1921, s. 75–80; H. Gummel, *Forschungsgeschichte in Deutschland*, Berlin 1938 (*Die Urgeschichtsforschung und ihre historische Entwicklung in den Kulturstaaten der Erde*, Bd. 1), s. 11–109; H. Kühn, *Geschichte der Vorgeschichtsforschung*, Berlin–New York 1976, s. 15–35; B. Sasse, *Der Weg zu einer archäologischen Wissenschaft*, Bd. 1: *Die Archäologien von der Antike bis 1630*, Berlin–Boston 2017 (Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Bd. 69.1), s. 217–223, 249–250, 254–271, 335–353.
- 2 Zob.: L. Mokrzecki, *Refleksje o historiografii gdańskiej XVII wieku*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, seria E, 1977, z. 6, s. 106.
- 3 Dla przykładu zob.: T.S. Bayer, *De numis Romanis in agro Prussico repertis commentarius, in quo tum numi ipsi illustrantur, tum alia ex Romana et Prussica antiquitate traduntur*, Lipsiae 1722 [Polska Akademia Nauk Biblioteka Gdańska (dalej cyt.: PAN BG), Nl 8, 8°, adl. 2]; *idem*, *De numo Rhodio in agro Sambiasi reperto dissertatio, in qua simul quaedam nuper de numis Romanis in agro repertis cogitate retractantur*, Regiomonte 1723 (PAN BG, Nl 8, 8°, adl. 3). Zob.: M. Gumowski, *Ruch numizmatyczny w Gdańsku w XVIII w.*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 1954, nr 8, s. 66–67; T. i R. Kiersnowscy, *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Pomorza. Materiały*, Warszawa–Wrocław [1959] (Polskie badania archeologiczne, t. 4: Polskie skarby wczesnośredniowieczne. Inwentarze, t. 2), nr 31–32; K. Nowaliński, *Gdańskie kolekcje numizmatyczne dawniej i dziś*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, Seria Numizmatyczna i Konserwatorska, 1987, nr 7, s. 97–105; J. Kolendo, *Praca Georga Wende z roku 1699 o monetach rzymskich bitych z okazji zwycięstw nad Sarmatami*, „Notae Numismatae” (dalej cyt.: NN), t. 3/4, 1999, s. 251–261; R. Ciołek, *Początki zainteresowań znaleziskami monet antycznych w Prusach Królewskich i Książęcych*, NN, t. 6, 2011, s. 123–140; *eadem*, „Von einigen in Preussen gefundenen römischen Münzen” Ludwiga von Baczko z „Das preussische Tempe” (Königsberg 1780). „Cudowne” odnalezienie dzieła dawno spisanego na straty, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. 63, 2019, z. 207, s. 13–33.
- 4 Na ten temat zob.: S. Szczepański, *O „górkach, murowanych w glinie, zwanych kapernami, gdzie jeszcze znajdujemy popioły i kości w garnkach i co zmarłym dawali”. Cmentarzyska w krajobrazie średniowiecznych i nowożytnych Prus*, [w:] *Fines testis temporum. Studia ofiarowane Profesor Elżbiecie Kowalczyk-Heyman w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, red. M. Dzik, G. Śnieżko, M. Starski, Rzeszów 2017, s. 183–185.
- 5 Do prekursorskich prac na ten temat należą: J. a Mellen, *Historia urnae sepulcralis Sarmaticae*, lenae 1679 (PAN BG, Oa 1063, 8°, adl. 12); G. Treuer, *Kurtze Beschreibung der Heidnischen Todten-Töpffe, in welchen die Heiden ihrer verbrannten Todten überbliebene Gebein und Aschen aufgehoben, unter der Erden beygesetzt, und bey den jetzigen Zeiten in der Chur- und Marck Brandenburg Hauffen-weise ausgegraben werden*, Nürnberg 1688

tj. w drugim dziesięcioleciu XVIII w., stworzono pierwsze metodologiczne zasady postępowania badawczego wobec tego rodzaju pozostałości⁶.

Od XVI do XVIII w. na terytorium miasta Gdańska znajdowano liczne artefakty świadczące o pochówkach w okresie przedhistorycznym. Jednym z najbardziej znanych przykładów gdańskich odkryć w czasach narodzin archeologii stały się urny wydobyte w 1656 r. z grobu skrzynkowego w okolicy Góry Gradowej (Hagelsberg). Mimo że popielnice zaginęły już w pierwszych dziesięcioleciach XIX w., to znalezisko to – ze względu na stosunkowo bogatą dokumentację – uwzględniano w podstawie źródłowej nowoczesnych badań archeologicznych drugiej połowy XIX i XX w., a także w badaniach nad dziejami archeologii i interpretacji znalezisk archeologicznych. Relacje zawierające opisy odkryć archeologicznych (często już niezachowanych), występujące w rękopisach oraz publikacjach wczesnonowożytnych, stanowią zatem niezwykle ważne źródła dopełniające obraz początków współczesnej archeologii, a nawet zastępujące brak bezpośredniego kontaktu z artefaktem⁷. W stosunku do *deperditów* archeologicznych, w tym do odkrycia z 1656 r., współcześni badacze często ograniczali kwerendę archiwalną, odwołując się jedynie do wcześniejszej literatury przedmiotu⁸. Porównanie podstawy źródłowej, którą postugiwały się kolejne generacje archeologów/historyków, prowadzi do potwierdzenia wysokiej wartości publikacji dziewiętnastowiecznych pod względem wykorzystania źródeł archiwalnych, a zatem wychodzących poza kanon siedemnasto- i osiemnastowiecznych dysertacji opublikowanych drukiem⁹. Celem artykułu jest przede wszystkim identyfikacja źródeł archiwalnych, które umożliwiły i nadal pozwalają uzupełniać wiedzę na temat społeczeństw zamieszkujących Pomorze Gdańskie w okresie przedhistorycznym na przykładzie znaleziska z 1656 r.

W Gdańsku i na terytorium znajdującym się pod jego zwierzchnictwem wcześniej odkrywano zabytki archeologiczne. W XVI w. (przed rokiem 1592) na Górze Gradowej dokonano odkrycia urn z kośćmi oraz znajdujących się wokół nich srebrnych i złotych

(PAN BG, Ma 3936, 8°, adl. 28). Zob. też: J. Kostrzewski, *Dzieje polskich badań prehistorycznych*, Poznań 1949 (Biblioteka Prehistoryczna, t. 8), s. 4–9; A. Abramowicz, *Urnny i ceramika*, Łódź 1979 (Acta Archaeologica Lodziensia, nr 27), s. 111–127.

6 Zob.: Ch.G. Fischer, *Anderer Versuch vor die Historie des unterirdischen Preussens*, Königsberg 1715, s. 17–20.

7 J. Kolendo, *Wykopiska w bibliotece*, „Z Otchłani Wieków”, R. 40, 1974, nr 4, s. 293–297.

8 Dla odkrycia z 1656 r. zob.: A. Abramowicz, *Dzieje zainteresowań starożytnych w Polsce*, cz. 1: *Od średniowiecza po czasy saskie i świt Oświecenia*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983, s. 113–115; *Kolekcja kanop pomorskich w dawnych zbiorach gdańskich. Katalog*, oprac. M. Kwapiński, Warszawa 1995, s. 6–7; *idem*, *Świadomość mityczna wobec śmierci. Kanopy pomorskie*, Gdańsk 2020, s. 64–66.

9 Zob. przede wszystkim: E. Förstemann, *Das nördliche Pommerellen und seine Alterthümer*. 2. *Kreis Danzig (Erste Abtheilung)*, „Neue Preußische Provinzial-Blätter” (dalej cyt.: NPPB), Bd. 11, 1851, s. 272–275; G. Berendt, *Die Pommerellischen Gesichtsurnen*, Königsberg 1872, s. 18–19; A. Lissauer, *Die Prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*, Leipzig 1887, s. 98.

1. Miedzioryt przedstawiający grób odkryty w okolicy Góry Gradowej w 1656 r. w publikacji Christiana Friedricha Reuscha (1724)
 Źródło: Ch.F.Reusch, *De tumulis et urni sepulcralibus in Prussia, Regiomonti 1724*, tab. 1.

monet, o czym informował gdański historyograf Kaspar Schütz¹⁰. Inne znalezisko na Górze Gradowej zdarzyło się w 1664 r. Gdański uczoney Michael Christoph Hanow – m.in. znawca prawa chełmińskiego – poświęcił odkrywaniu artykuł z dokładnym opisem urny¹¹. Jej wieko miało być zwieńczone pierwotnie metalową statuą wyobrażającą kobietę. Temu elementowi przypisywano nawet proveniencję etruską. Uznaje się je jednak za fałszerstwo dokonane prawdopodobnie przez jej pierwotnego właściciela, gdańskiego rajcę Arnolda von Bobarta¹². Ponieważ część urny została uszkodzona, jej zawartość przechowywano w innym, drewnianym pojemniku, którego miedziane wieko ozdobiono wspomnianą, uszkodzoną figurą kobiecą. Według źródeł dostępnych Hanowowi artefakty te, przekazane przez Carla von Strackewitza, prawnego opiekuna syna Bobarta, trafiły w 1707 r. do Biblioteki

Miejskiej w Gdańsku¹³. Jeszcze pod koniec XVIII stulecia Friedrich Samuel Bock dokonał oględzin zabytków, a szczególnie figury, i porównania z ryciną w publikacji Hanowa. Na ich podstawie stwierdził, że w 1757 r. wśród przechowywanych popiołów i resztek

10 „Ein ding gibet etwas nachrichtung, das dieser ort an der Seekanten, gleichs den benachbarten Preussen, von Heydnischem Volcke, von etlich hundert Jaren hinnaus bewonet gewesen, dann in vorigen Jaren, wie glaubwirdig berichtet wirdt, sollen nach auff dem nahegelegten [s] Berge, den man den Heidenberg nennet, ungezweifelt von der Heidenischen Abgötterey, die ehemals daselbst getrieben worden, Menschen gebeinen in Krügen und Töpffen, zimlich tieff in der Erden gefunden sein, wol verwaret, und mit vleis zugedecket, auch andere Fustappen und anzeigungen, alter Heidenischer begrebnüssen vermercket worden. Es sein auch durch etliche Leuthe, die denen dingen vleissiger nachgesucht, umb dieselben Gräber, Güldene und Silberne Müntze, aber gantz unkentlich, mit seltzamen Characteren und Buchstaben, derer wenig zu lesen sind, außgegraben worden, [...]”, C. Schütz, *Historia rerum Prussicarum*, Zerbst 1592, s. 9r.

11 [M.Ch. Hanow], *Nachricht und Muhtmassung von einer Metallenen Fürstinnen-Säule, die über einem Beinkrüge auf dem Danziger Hagelsberge gefunden worden*, „Preußische Sammlung allerley bisher ungedruckten Urkunden, Nachrichten und Abhandlungen”, Bd. 2, 1748, Stück 1, s. 1–30.

12 A. Lissauer, *op. cit.*, s. 159; *Kolekcja kanop pomorskich...*, s. 8.

13 [M.Ch. Hanow], *op. cit.*, s. 2.

2. Kartusz z opisem znaleziska na Górze Gradowej w 1656 r.

Źródło: APG, 300, R/Vv, 72, s. 301.

kości odnaleziono lewe ramię, doczepione następnie do korpusu¹⁴.

Informacja o innym odkryciu z Gdańskiej Wyżyny pochodzi z korespondencji, którą pozostawił po sobie inicjator idei pierwszego kompendium o odkryciach archeologicznych na terytorium Królestwa Prus i Prus Polskich Christian Gabriel Fischer z uniwersytetu królewieckiego¹⁵. Badacz ów zakładał pozyskiwanie informacji o znaleziskach za pomocą ujednoliczonego kwestionariusza. List pastora malborskiego i gdańszczanina z pochodzenia Ephraima Fromma z 27 listopada 1714 r., znajdujący się w spuściźnie po Fischerze, był zapewne jedną z takich odpowiedzi udzieloną zgodnie z kwestionariuszem badawczym. Rysunek tego znaleziska miał przestać Fischerowi do Królewca sekretarz Rady Miejskiej w Gdańsku

i znany przyrodnik Jacob Theodor Klein, współpracujący z nim również na innych polach badawczych¹⁶. Z materiałów tych skorzystał później Christian Friedrich Reusch (o którym poniżej). Według jego relacji znalezisko to składało się z dwóch urn twarzowych wydobytych z grobowca zbudowanego z kamieni i znajdującego się pod powierzchnią ziemi. Weszły one do kolekcji burmistrza Christiana Schrödera, potem zaś – Biblioteki Miejskiej¹⁷.

14 F.S.Bock, *Versuch einer wirthschaftlichen Naturgeschichte von dem Königreich Ost- und Westpreussen*, Bd. 2, Dessau 1783, s. 573, 581–582.

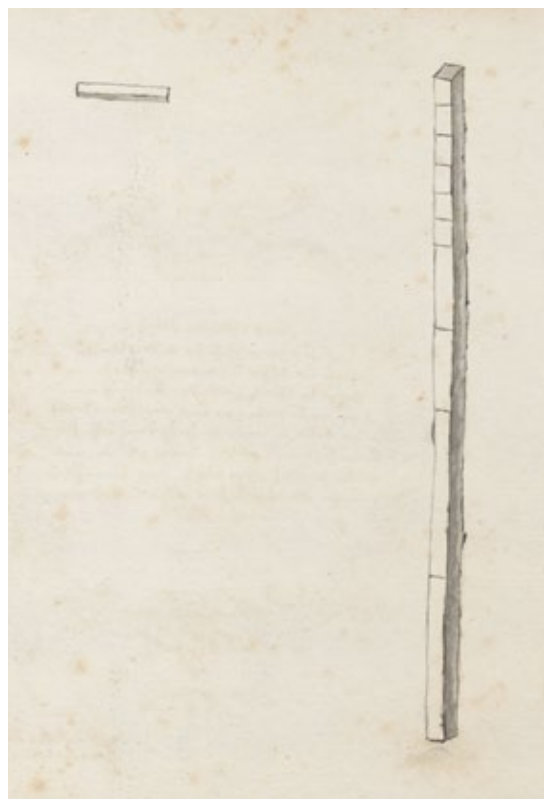
15 Zob.: W. Nowakowski, *Dzieje zainteresowań archeologicznych w Prusach przed 1945 rokiem*, [w:] *Antiquitates Prussiae. Studia z archeologii dawnych ziem pruskich*, red. J. Kolendo, W. Nowakowski, Warszawa 2000, s. 10.

16 *Ueber die heidnischen Gräbern mit ihren Alterthümern. Eine Zusammenstellung verschiedener Forschungen*, NPPB, Bd. 6, 1848, s. 356. Na jego temat i współpracy z Fischerem zob.: S. Brzozowski, *Klein Jakob Teodor*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* (dalej cyt.: PSB), t. 12, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–1967, s. 576–578; A. Drygas, *Klein Jakob Teodor*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego* (dalej cyt.: SBPN), red. S. Gierszewski, t. 2, red. Z. Nowak, Gdańsk 1994, s. 396–399.

17 Ch.F.Reusch, *De tumulis et urnis sepulchralibus in Prussia*, Regiomonti 1724, s. 31–32; [idem], *Nachricht von Preußischen Grab-Hügeln und Aschen-Töpfen*, „*Erleutertes Preußen*” (dalej cyt.: EP), t. 3, 1726, Stück 32, s. 577–578; L. Giesebrecht, *Die Danziger Runenurne*, „*Baltische Studien*”, Jg. 12, 1846, H. 1, s. 5; E. Förstemann, *Das nördliche Pommerellen und seine Alterthümer. 3. Kreis Danzig (Zweite Abtheilung)*, NPPB, Bd. 12, 1851, s. 411–413. Zob.: G. Berendt, *op. cit.*, s. 21–22.

Według dziewiętnastowiecznych i współczesnych archeologów odkrycie to nastąpiło przed rokiem 1711¹⁸.

W następnych latach odnotowano kolejne znaleziska archeologiczne. Przykładowo w 1744 r. młynarz Gottlieb Rodemans odkrył w Juszkowie zbudowany z kamieni grób, a w nim urnę, która zawierała popiół, kości, bursztynowe korale, szklany koral koloru błękitnego oraz trzy monety rzymskie z okresu panowania cesarzy Domicjana, Hadriana i Marka Aureliusza. Urnę tę przechowywano w Bibliotece Miejskiej¹⁹. Na podstawie powyższego zestawienia znalezisk archeologicznych z siedemnasto- i osiemnastowiecznego Gdańska i okolic można stwierdzić, że koncentrowały się one przede wszystkim na terenie Góry Gradowej²⁰. Na tym terenie dokonano również odkrycia, które doczekało się szczególnie intensywnej recepcji w środowisku naukowym zainteresowanym najstarszymi dziejami Prus.

3. Podziatka liniowa łockia gdańskiego w dokumentacji ikonograficznej znaleziska na Górze Gradowej w 1656 r.

Źródło: APG, 300, R/Vv, 72, s. 302.

18 W XIX w. jedna z urn znajdowała się w zbiorach Towarzystwa Przyrodniczego w Gdańsku; W. Mannhardt, *Mittheilungen über die Pommerellischen Gesichtsurnen*, „Zeitschrift für Ethnologie”, Bd. 2, 1870, s. 246–247; G. Berendt, *op. cit.*, s. 21; [A.] Lissauer, R. Schüch, *Führer durch die anthropologische Sammlung der naturforschenden Gesellschaft in Danzig*, „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig”, Neue Folge, Bd. 4, 1878, H. 3, s. 180; A. Lissauer, *op. cit.*, s. 99; M. Kwapiński, *Korpus kanop pomorskich*, cz. 1: *Pomorze*, Gdańsk 1999, s. 52, nr 419–420.

19 *Von einem im Dorfe Gischkau gefundenen Heydnischen Begräbnisse*, „Danziger Erfahrungen”, 1744, Woche 45; P. Paluchowski, *Przyczynek do postrzegania antyku w Gdańsku w II połowie XVIII wieku. Obraz świata łacińskiego w czasopiśmie „Danziger Erfahrungen”*, [w:] *W gdańskim Ogrodzie Muz. Gimnazjum Akademickie w Gdańsku wobec kultury starożytnych Greków i Rzymian. Idee, teksty, artefakty*, red. M. Otto, J. Pokrzywiński, Pelplin 2016, s. 104. Starsza literatura przedmiotu datuje to znalezisko na rok 1745; F.S. Bock, *op. cit.*, Bd. 2, s. 573; E. Förstemann, *Das nördliche Pommerellen und seine Alterthümer. 2. Kreis Danzig (Erste Abtheilung)...*, s. 263; *idem*, *Das nördliche Pommerellen und seine Alterthümer. 3. Kreis Danzig (Zweite Abtheilung)...*, s. 413.

20 Ostatnio B. Śliwiński wysunął hipotezę o położeniu najstarszego (a więc zapewne jeszcze z okresu przedchrześcijańskiego) gdańskiego grodu właśnie na Górze Gradowej; zob.: B. Śliwiński, *O rzece „Gdani” i początkach Gdańska. Uwagi historyka do ustaleń językoznawców*, „Acta Cassubiana”, t. 8, 2006, s. 20–22; *idem*, *Początki Gdańska. Dzieje ziem nad zachodnim brzegiem Zatoki Gdańskiej w I połowie X wieku*, Gdańsk 2009 (Źródła i Monografie Muzeum Historycznego Miasta Gdańska, t. 1), s. 127–133, 169–176.

Do najwcześniej udokumentowanych i najlepiej znanych znalezisk archeologicznych na terytorium miasta Gdańska należy odkrycie z 1656 r. Stało się ono przedmiotem rozważań nowożytnych historiografów interesujących się m.in. źródłami archeologicznymi. Gdańskie znalezisko odbiło się szerokim echem w środowisku naukowym XVII i XVIII w. Liczne wówczas publikacje na temat znalezisk archeologicznych uwzględniały odkrycia w Gdańsku. Już wcześniej wspominałem, że są one bardzo dobrze rozpoznane przez współczesną literaturę przedmiotu. Słabiej natomiast wydają się rozpoznane źródła, z których korzystali prekursorzy archeologii. Jako pierwszy recepcji ważnego dla Gdańska odkrycia dokonał historyk i dyplomata Joachim Pastorius, od 1654 r. profesor gdańskiego Gimnazjum Akademickiego²¹. Jednak uczynił to nie w formie pracy naukowej, lecz wierszowanego utworu upamiętniającego odkrycie prehistorycznego grobowca. Został on wydany wraz z innymi utworami poetyckimi w zbiorze *Sylvarum pars prima* w roku 1656, a więc bezpośrednio po odkryciu²². Recepcja o charakterze naukowym, dotycząca gdańskiego znaleziska z 1656 r., nastąpiła z opóźnieniem. Christoph Hartknoch, który – zajmując się najdawniejszymi dziejami Prus, w tym obrzędkiem pogrzebowym Prusów – jako pierwszy wykorzystywał oraz sam inicjował badania archeologiczne, pominął znalezisko z Gdańska. Obok kilku innych odkryć archeologicznych powoływał się on m.in. tylko na informacje Schütza na temat wcześniejszego odkrycia urn na Górze Gradowej²³. Gottlieb Siegfried Bayer, wówczas prorektor szkoły katedralnej w Królewcu, bibliotekarz w bibliotece królewieckiej rady miejskiej, a także późniejszy wybitny orientalista, powołał się w swojej pracy na temat znalezisk numizmatycznych pochodzenia rzymskiego w Prusach (*De numis Romanis in agro Prussico repertis commentarius*, 1722) na wiersz Pastoriusa²⁴. Świadczy to o tym, że w przeciwieństwie do innych uczonych

21 K. Kubik, *Joachim Pastorius. Gdański pedagog XVII wieku*, Gdańsk 1970 (Gdańskie Towarzystwo Naukowe. Wydział I Nauk Społecznych i Humanistycznych. Seria monografii, nr 36); L. Mokrzecki, *Pastorius ab Heydenberg (Hirten, Hirtenius, Hirthenius) Joachim h. własnego*, [w:] PSB, t. 25/2, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980, s. 261–265.

22 J. Pastorius, *Sylvarum pars prima*, Gedani 1656, lib. 6, s. 45–46 (PAN BG, Cf 5799, 8°, adl. 2). Na język polski utwór przełożył pracownik PAN BG Jan Michał Krzemiński (zob.: *Kolekcja kanop pomorskich...*, s. 6).

23 „Inventae sunt ejus generis urnae juxta Gedanum urbem in monte, fortasse ab Idololatria Ethnicorum Heydenberg dicto, ut Auctor est Caspar. Schütz. lib. 1 Chronic. Fol. 9.b”, Ch. Hartknoch, *Selectae dissertationes historicae de variis rebus Prussicis*, [w:] *Petri de Dusburg, Ordinis Teutonici Sacerdotis, Chronicon Prussiae, in quo Ordinis Teutonici Origo, nec non Res ab ejusdem Ordinis Magistris ab An. MCCXXVI. usque ad An. MCCCXXVI. in Prussia gestae exponuntur, cum incerti Auctoris continuatione usque ad Annum MCCCXXXV.*, Jenae 1679, s. 190; „Nemlich es sind solche urnae oder Töpffe bey der Stadt Dantzig im vorigen Seculo gefunden worden in dem Berge, den man vielleicht wegen der vormahligen heydnischen Abgötterey den Heydenberg nennet, wie solches Caspar Schütz auffgezeichnet”, Ch. Hartknoch, *Alt- und Neues Preussen oder Preussischer Historien zwey Theile*, Franckfurt–Leipzig 1684, s. 183. Por.: A. Abramowicz, *Dzieje zainteresowań starożytnych...*, s. 102–103.

24 T.S. Bayer, *De numis Romanis in agro Prussico repertis commentaries...*, s. 39. Na temat tego badacza zob.: H. von Glasenapp, *Bayer, Gottlieb Siegfried*, [w:] *Altpreußische Biographie* (dalej cyt.: *AltprBiographie*), Bd. 1,

z królewieckiej Albertyny nie miał wówczas dostępu do szczegółowych informacji na temat gdańskiego znaleziska.

Historycy nauki podkreślają tu przede wszystkim znaczenie dysertacji pastora parafii Starego Miasta Królewca Reuscha z 1724 r. dotyczącej znalezisk grobów i urn z terenu Prus (*De tumulis et urnis sepulcralibus in Prussia*)²⁵. Reusch opisał odkrycia archeologiczne dla każdej części ziem pruskich, w tym dla Pomorza Gdańskiego. Najwięcej uwagi poświęcił znalezisku z 5 lipca 1656 r. na Górze Gradowej (nazwanej w publikacji „Heidenberg”) w pobliżu Gdańska. Odkrywczy ujrzeli sarkofag składający się z czerwonych kamieni. W jego wnętrzu znajdowało się osiem urn wypełnionych kośćmi i popiołem²⁶. Dwie z nich o barwie czerwonej – według relacji Reuscha – były przechowywane w Bibliotece Miejskiej w Gdańsku. Autor dysertacji otrzymał bowiem rysunek grobowca i urn za pośrednictwem innego historyka Michaela Lilienthala, wykładowcy na uniwersytecie królewieckim²⁷. Został on załączony w publikacji (il. 1)²⁸. Wyciąg („ein zulänglicher und mit einigen Supplementis versehener Auszug”) dysertacji Reuscha, w tym opis gdańskiego znaleziska, został następnie opublikowany w języku niemieckim w dwuczęściowym artykule w toruńskim czasopiśmie historycznym „Erleutertes Preußen”²⁹. W obu (łacińskiej i niemieckiej) wersjach swojej pracy Reusch

hg. von Ch. Krollmann, Königsberg (Pr) 1941, s. 35; J.W. Fück, *Bayer, Gottlieb (Theophil) Siegfried*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 1, Berlin 1953, s. 678; S.M. Dubowoj, *Gottlieb Siegfried Bayer (1694–1738). From Königsberg to the Imperial Academy of Sciences in St. Petersburg*, „Canadian Slavonic Papers”, vol. 27, 1985, No. 2, s. 123–139.

25 H. van den Boom, *Die Pommerellische Gesichturnenkultur*, „Acta Praehistorica et Archaeologica”, Bd. 11/12, 1980/1981, s. 219–304; R. Müller, *Gesichturnenkultur*, [w:] *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Bd. 1: *Gemeinde – Geto-dakische Kultur und Kunst*, Aufl. 2, hg. von H. Beck, H. Steuer, D. Timpe, Berlin–New York 1998, s. 545. Na temat rodziny Reuschów zob.: F. Gause, *Reusch, Christian Friedrich*, [w:] *AltprBiographie*, Bd. 2, hg. von Ch. Krollmann, Marburg/Lahn 1969, s. 550–551.

26 „Juxta Gedanum, urbem, in monte, fortassis ab ethnicorum idololatriis, Heidenberg dicto, ut Caspar Schütz auctor est, circa A. MDCLVI d. 5. Julii detectum aliquod sepulcretum gentile est. [...] Exteriores monumenti structuram dabit aggestus non sine labore collis, & arbores summa cum cura fatae. Postquam effossa ad viri altitudinem terra esset, aditusque ad ipsum monumentum paratus, sarcophagus fodientibus obvenit. Errant namque lapides, rubicundo colore diffecti, qui sibi aptati ipsum monumentum conficiebant. Interiores ejus formam describunt iidem lapides, circa unumquodque sepulcri latus positi. Latitantes in eo urnas octo intueris, cinere ac semiustis ossibus plenas, eo ordine se excipientes, ut majorem minors sequantur. Omnes, & magnitudine, & ornatu, inter se differre ocularis inspectio ostendit. Nullam operculo destitutam ectypus docet”, Ch.F. Reusch, *De tumulis et urnis...*, s. 31.

27 „Duas ex his, coloris rubei, Bibliotheca Gedanensis sibi servat. Ipsas urnas Gedani huc in icone transmissas, non modo junctim in Sarcophago, quem aeri incidendum curavi, sed & singulas separatim, elegantissime depictas, ad reformatam Gedanensis ulnae mensuram Plur. Rever. M. Mich. Lilienthal, pro suo in me favore, mecum communicavit”, *ibidem*. Na temat Michaela Lilienthala zob.: F. Schwarz, *Die Danziger Stadtbibliothek und die heimische Geschichtsforschung*, „Mitteilungen des Westpreußischen Geschichtsvereins”, Jg. 27, 1928, Nr. 3, s. 38–39; [J.M.] Lehnerdt, *Lilienthal, Michael*, [w:] *AltprBiographie*, Bd. 1, s. 398.

28 Ch.F. Reusch, *De tumulis et urnis...*, tab. 1.

29 „Es ist noch übrig, daß ich von Pomerellen gedенcke, und die daselbst entdeckte Urnas in ihren Monumentis eigentlich bekannt mache. Unweit Dantzig hat man A. 1656. den 5. Julii gleich anfangs Schedlitz, zur rechten Hand auff einem Berge, der Heyde-Berg genannt (vielleicht von der daselbst verübten Abgötterey derer

wspomniał, że kurhan, w którym znajdował się grób skrzynkowy, był porośnięty drzewami, urny zaś były w nim ustawione według wielkości w dwóch rzędach. W następnych latach na relację królewieckiego historyka powoływali się kolejni badacze. Gabriel Rzączyński, badacz historii naturalnej, nauczyciel w kolegiach jezuickich, w tym w Starych Szkotach, był autorem dzieła *Historia naturalis curiosa*³⁰. W części dotyczącej kopalin autor scharakteryzował również znajdujące w ziemi urny. Jako jeden z przykładów wymienił m.in. trzy urny znajdujące się w Bibliotece Miejskiej w Gdańsku³¹. W innej pracy, podając informacje o znalezisku na Górze Gradowej, powołał się na Pastoriusa³². W rzeczywistości Rzączyński wykorzystał wierszowany utwór wybitnego gdańskiego historyka i dyplomaty upamiętniający odkrycie grobu w 1656 r.

Przełomowe znaczenie publikacji Reuscha nakazuje zadać pytanie o źródła jego wiedzy na temat odkrycia z Gdańska. Ilustracje znalezisk stały się bowiem od XVII w. podstawą

4. Rysunek urn z grobu odkrytego na Górze Gradowej w 1656 r.

Źródło: APG, 300, R/VV, 72, s. 303.

alten Heyden, wie Caspar Schütz der Meynung ist) in einem unter der Erden ausgebaueten Stein-Begräbniß 8. Urnas in einer gehörigen Ordnung bemercken können. Von aussen zeigte sich nichts, denn ein mit allem Fleiß und Mühe aufgeschütterter Hügel, welcher mit vielen Bäumen besetzt war. Nachdem man tieff die Erde herausgeworffen, befand sich ein von zerspaltenen rothen Feldsteinen gleichsam zusammen gesetzter Sarg, in welchem man 8. Urnas erblickte, voller Aschen und halb gebrannten Knochen, in solcher Ordnung, daß die drey grösten eine Reihe, die übrigen 5. abermahl eine Reihe ausmachten. Zwey von diesen röthlichen Urnis sind in der Bibliotheca Dantiscana anzusehen", [idem], *Nachricht von Preußischen Grab-Hügeln...*, s. 576–577. Drugą, analityczną część pracy zob.: [idem], *Kurtze Anmerkungen über die in Preussen entdeckte Grab-Hügel und daraus gehobene Asch Töpffe*, EP, Bd. 4, 1728, Stück 38, s. 79–143.

30 Zob.: L. Grzebień, *Rzączyński Gabriel h. Ślepowron*, [w:] PSB, t. 33, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991–1992, s. 613–615.

31 „Urnae sepulchrales fictiles ambustis humanis ossibus, cineribus oneratae antiquitus, extrahuntur non rarò è terra, in Regno nostro. Tales plerumque ex basi tenuiore, assurgunt in amplioem ventrem, qui paulatim in collum terminator angustum. Tres, Bibliothecae Urbis Gedanensis, illatae, ex illis, una reperta in monte Hagelsberg, qui, & simulacrum Deae Ethnicorum, ex praestanti metallo fusum, Romanorum more vestitum obtulit”, G. Rzączyński, *Historia naturalis curiosa Regni Poloniae, Magni Ducatus Lituaniae, annexarumque provinciarum, in tractatus XX divisa, Sandomiriae 1721*, s. 13–14. Zob.: A. Abramowicz, *Urny i ceraunie...*, s. 154.

32 G. Rzączyński, *Auctuarium historiae naturalis curiosae Regni Poloniae Magni Ducatus Lithuaniae, annexarumque provinciarum, Gedani 1745*, s. 22.

dokumentacji naukowej, a tym samym środkiem wymiany informacji naukowej³³. Należy przypomnieć, że pośrednikiem w przekazaniu informacji naukowych z Gdańska (w postaci rysunków) był Lilienthal. Dzięki niemu w pracy Reuscha znalazła się rycina ukazująca sposób ułożenia urn w odkrytym grobie (il. 1). Bardzo podobny rysunek należy do grupy ilustracji umieszczonych w jednym z rękopisów należących do kolekcji Bibliotheca Archivi przechowywanej w Archiwum Miasta Gdańska³⁴. Jako pierwszy uwagę na to źródło zwrócił Ernst Förstemann (1851), zawdzięczając ją – jak sam wspomniat – kierownikowi archiwum miejskiego w Gdańsku i człowieku historykowi gdańskiemu Theodorowi Hirschowi³⁵. We współczesnej historiografii funkcjonuje jedynie reprodukcja opublikowana przez Hansa Gummela w 1938 r.³⁶

Wolumin zatytułowany „Miscellanea Gedanensia” należał pierwotnie do patrycjuszowskiej rodziny Rennerów³⁷. Zawiera odpisy aktów prawnych i korespondencji dotyczącej szczególnie stosunków polityczno-prawnych Głównego Miasta Gdańska ze Starym Miastem i przedmieściami z okresu od drugiej połowy XV do XVIII w. Nieprzypadkowo zatem znalazły się w nim

5. Rysunek urn z grobu odkrytego na Górze Gradowej w 1656 r.

Źródło: APG, 300, R/Vv, 72, s. 305.

33 Zob.: T.Grzybkowska, A.Mosingiewicz, *Die Wissenschaftliche Information*, [w:] *Danziger Kunst vom 15. bis 18. Jahrhundert*, red. T.Grzybkowska, Gdańsk 1997, s. 237–250; I.Reichle, *Kunst-Bild-Wissenschaft. Überlegungen zu einer visuellen Epistemologie der Kunstgeschichte*, [w:] *Verwandte Bilder. Die Fragen der Bildwissenschaft*, hg. von I.Reichle, S.Siegel, A.Spelten, Berlin 2007 (Reihe Kaleidogramme, Bd.19), s.171.

34 Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej cyt.: APG), 300, R/Vv, 72, s. 301–311. W spisie treści tę część woluminu określono następująco: „74. Abriß eines Heydnischen Grabens und 8 Urnas [s], so alhier in der Schidlitz auff einem Berge Anno 1656 den 5. July gefunden worden” (*ibidem*, s.vii).

35 E.Förstemann, *Das nördliche Pommerellen und seine Alterthümer. 2. Kreis Danzig (Erste Abtheilung)...*, s. 271–272. Na temat T.Hirscha ostatnio zob.: R.Kubicki, *Theodor Hirsch (1806–1881), historyk i archiwista miasta Gdańska*, [w:] *Wokół Wielkiej Synagogi w Gdańsku. Z dziejów lokalnej społeczności żydowskiej*, red. E.Barylewska-Szymańska, Gdańsk 2019, s. 211–231.

36 Zob.: H.Gummel, *Justus Moser und die deutsche Vorzeit. Mit einem forschungsgeschichtlichen Einführung*, „Germanen-Erbe”, Bd. 3, 1938, s. 120–122, Abb. 2; M.Kwapiński, *Korpus kanop...*, cz. 1, s. 54; *idem*, *Świadomość mityczna...*, s. 66.

37 APG, 300, R/Vv, 72, s. I. O bibliotece Rennerów, która miała trafić do Archiwum Miasta Gdańska być może w okresie działalności Karla Rennera (1739–1819), zob.: M. Stawoszewska, *Gdańska „Bibliotheca Archivi”*, „Archeion”, t. 40, 1964, s. 138.

6. Rysunek urn z grobu odkrytego na Górze Gradowej w 1656 r.

Źródło: APG, 300, R/Vv, 72, s. 307.

również odrisy artefaktów pozyskanych ze znaleziska archeologicznego z okolicy Góry Gradowej z 1656 r. Kolekcję rysunków otwiera kartusz, w którego wnętrzu znajduje się krótki opis znaleziska (il. 2)³⁸. Pod kartuszem widnieje podpis z tytułem publikacji Jacoba a Mellena (*Jacobi à Mellen Historia sepulchralis Urnae Sarmaticae...*, Jenae 1679 in IV^{to})³⁹. Następnie przedstawiono podziałkę liniową łokcia gdańskiego z podziałem na ćwierci i 24 cale, na którą powołuje się tekst z kartusza (il. 3)⁴⁰, oraz każdą z odkrytych urn wraz z pokrywami (il. 4–7)⁴¹. Łacińska wersja publikacji Reuscha wspomina o przestaniu przez Lilienthala rysunków urn „według miary zreformowanego łokcia gdańskiego”⁴². Ostatnią z ilustracji stanowi przedstawienie przekroju podłużnego grobu z urnami wewnątrz⁴³. Ten właśnie rysunek stał się pod-

stawą miedziorytu zamieszczonego w publikacji Reuscha. Warto zwrócić uwagę na to, że jej fragment poświęcony znalezisku z 1656 r. wykazuje duże podobieństwa do opisu występującego w kartuszu z gdańskiego rękopisu⁴⁴. Obserwacja Reuscha, że w grobie odnaleziono urny ułożone „w takim porządku, iż trzy największe stanowiły jeden rząd, pozostałe pięć zaś znów jeden rząd”, świadczy o wykorzystaniu wspomnianej ilustracji. Występują niewielkie różnice pomiędzy rysunkiem z rękopisu a miedziorytem pod względem drugorzędnych cech, tj. w rodzaju roślinności otaczającej grób. Cały rękopis, zapisany jedną ręką, pozwala określić czas powstania źródła, a więc również ilustracji. Najpóźniejszym dokumentem jest zarządzenie

38 „Anno 1656 den 5. July sind hernachstehende 8 Urnae oder Töpfe mit Aschen und verbranten Knochen anfangs der Schidlitz zur rechten Hand auf einem Berge, der Heidenberg genandt, einen Mann tieff in der Erden in einem von zerspaltenen rothen Feldsteinen zusammen gesetztem [s] Sarge gefunden worden, wie Sie hiernach alhier abgezeichnet und nach dem jungen Maßstab unserer Ellen und Zoll abgemeßen sind”, APG, 300, R/Vv, 72, s. 301.

39 Zob.: E. Förstemann, *Das nördliche Pommerellen und seine Alterthümer. 2. Kreis Danzig (Erste Abtheilung)*..., s. 272.

40 APG, 300, R/Vv, 72, s. 302.

41 *Ibidem*, s. 303, 305, 307, 309.

42 Zob.: przyp. 27.

43 APG, 300, R/Vv, 72, s. 311.

44 Por.: przyp. 29 i 38.

7. Rysunek urn z grobu odkrytego na Górze Gradowej w 1656 r.

Źródło: APG, 300, R/Vv, 72, s. 309.

rajców staromiejskich z 5 maja 1717 r.⁴⁵, stąd jako *terminus post quem* kodeksu należy uznać tę datę. Dotychczasowe rozważania pozwalają wysunąć następujące wnioski: 1) w Gdańsku najprawdopodobniej krótko po 1656 r. powstał zbiór rysunków przedstawiających artefakty należące do znaleziska na terenie Góry Gradowej / Siedlec z 1656 r.; 2) po 1717 r. skopiowano rysunki do rękopisu znajdującego się w posiadaniu rodziny Rennerów; 3) Reusch dysponował w okresie przygotowywania swojej publikacji nie jednym rysunkiem, lecz zbiorem ilustracji przekazanych z Gdańska przez Lilienthala.

Marian Kwapiński, znawca dziejów zbiorów archeologicznych w Gdańsku, wysunął hipotezę, że relacja Reuscha powstała na podstawie ankiety wykorzystywanej od czasów Fischera przez królewieckie środowisko archeologiczne dla opisu odkrywanych i inwentaryzowanych obiektów⁴⁶. W rękopisie Archiwum Miasta Gdańska, należącym pierwotnie do biblioteki Valentina Schlieffa – Johanna Friedricha Schumanna, znajdują się dwa opisy odkrycia z 1656 r. (zob.: Aneks źródłowy nr 1 i 2; il. 8)⁴⁷. Jeden z nich zapisano na bifolium, drugi zaś na składce w postaci binionu. Zarówno bifolium, jak i binion mają format *octavo*. Obie relacje wykonała, a dokładniej prawdopodobnie przepisała z oryginałów, jedna ręka pisarska. Pierwsza relacja zawiera charakterystykę politycznych okoliczności odkrycia. W roku 1656 pomiędzy Biskupią Górą a Górą Gradową trwały bowiem prace fortyfikacyjne w związku z rosnącym zagrożeniem ze strony wojska szwedzkiego przebywającego w Prusach Królewskich i dążącego do oblężenia Gdańska⁴⁸. Przy okazji Rada Miejska podjęła decyzję o wyburzeniu przedmieść⁴⁹.

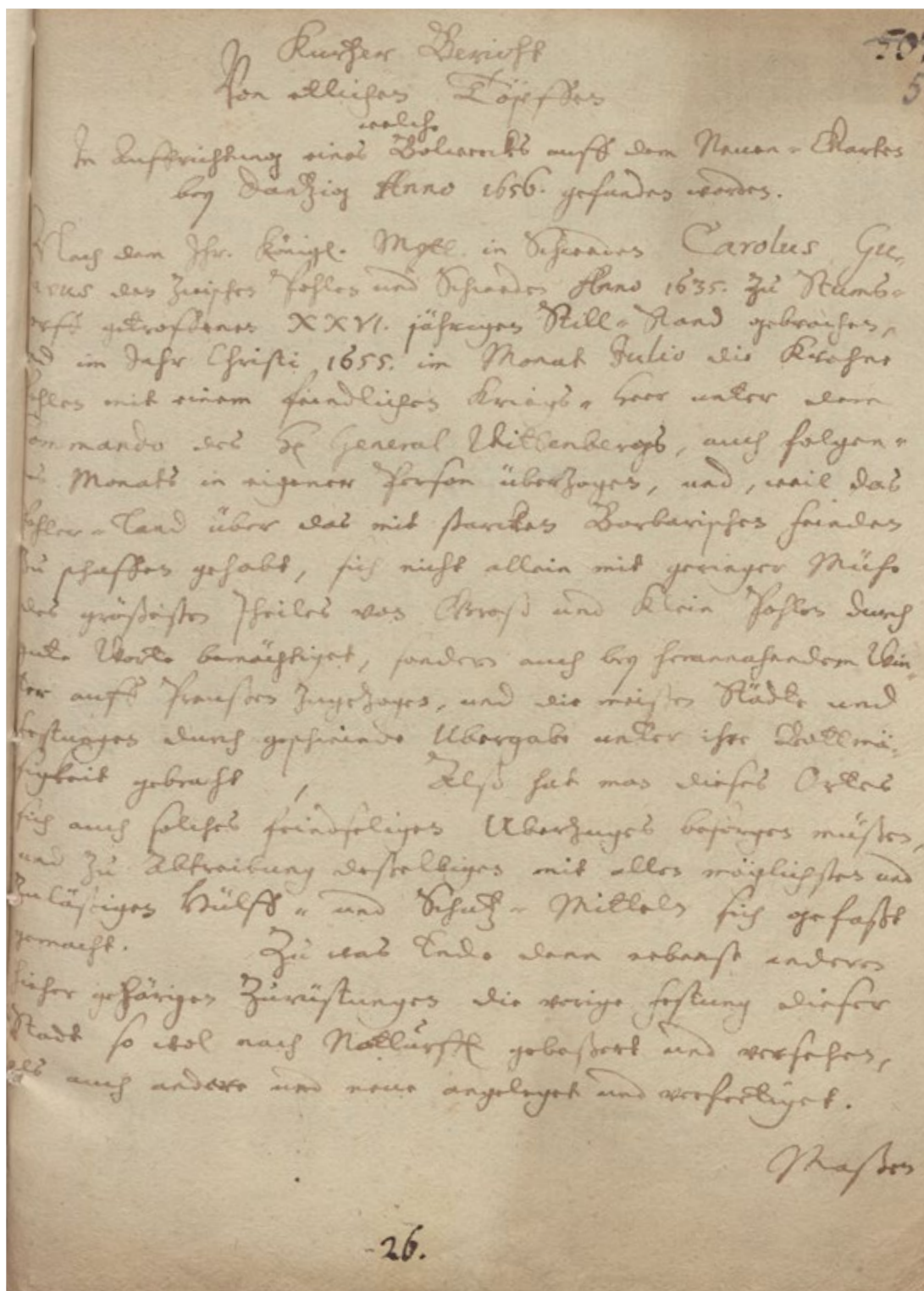
45 APG, 300, R/Vv, 72, s. VIII.

46 *Kolekcja kanop pomorskich...*, s. 7.

47 APG, 300, R/Vv, 27, s. 511–513, 515–518.

48 G. Köhler, *Geschichte der Festungen Danzig und Weichselmünde bis zum Jahre 1814 in Verbindung mit der Kriegsgeschichte der freien Stadt Danzig*, Th. 1: *Bis zum Jahre 1734*, Breslau 1893, s. 340–373; E. Cieślak, *Wojskowo-polityczne i gospodarcze znaczenie Gdańska w wojnie polsko-szwedzkiej 1655–1660*, [w:] *Wojna polsko-szwedzka 1655–1660*, red. J. Wimmer, Warszawa 1973, s. 360–361.

49 R. Damus, *Der erste nordische Krieg bis zur Schlacht bei Warschau*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins”, H. 12, 1884, s. 63; E. Cieślak, *Próby Gdańska pozbycia się podmiejskich ośrodków*

8. Relacja o znalezisku archeologicznym na Górze Gradowej w 1656 r.

Źródło: APG, 300, R/Vv, 27, s.511.

Zarówno pierwsza, jak i druga relacja zawiera szczegółowe informacje dotyczące czasu i miejsca znaleziska, co pozwala przypuszczać, że obie zostały zredagowane bezpośrednio po dokonaniu odkrycia. Zdarzyło się ono 5 lipca 1656 r. około godziny 17. Obie relacje wskazują, że urny wydobyto w okolicy zewnętrznej Bramy Nowych Ogrodów (Neugartentor) na terenie Srebrnej Góry (Silberberg). W 1655/1656 r. zbudowano bowiem nie jeden pas fortyfikacji łączący umocnienia Biskupiej Górki i Góry Gradowej, w którym na przecięciu z drogą do Siedlec wzniesiono Bramę Nowych Ogrodów⁵⁰. W tym samym czasie mieszkańcy Nowych Ogrodów na własny koszt i przy pomocy wojska zbudowali jeszcze jedną, zewnętrzną linię fortyfikacji wiodącą od Biskupiej Górki poprzez Chełm (Stolzenberg) i Redutę Piaskową (Sandredute) aż do Szańca Cygańskiego (Zigankenschanze) i Góry Gradowej (il. 9)⁵¹. Również tu u wylotu drogi wiodącej w kierunku Gdańskich Wyżyn (Danziger Höhe) zbudowano bramę⁵². Zapewne tę bramę nazywano zewnętrzną Bramą Nowych Ogrodów. W jej zaś sąsiedztwie robotnicy pracujący przy niwelacji terenu i kopaniu fosy dokonali odkrycia archeologicznego. Według Ericha Keysera nazwa miejscowa Silberberg (wcześniej Grantberg, Grandschanze) dotyczyła terenu znajdującego się w sąsiedztwie innych wzgórz (Kleine Molde i Große Molde) schodzących do doliny Potoku Siedleckiego⁵³. Grzegorz Bukal umieścił Silberberg pomiędzy dzisiejszymi ulicami Legnicką i Leona Wyczółkowskiego (lub między ul. Maksymiliana Gierymskiego a ul. Powstańców Warszawskich) w miejscu Reduty Piaskowej⁵⁴. W pierwszym przekazie zamieszczono również dokładny opis znalezionych artefaktów. W drugiej relacji opis ten ma charakter skrótowy i niewątpliwie jest oparty na narracji przekazu pierwszego. W obu wersjach wspomniano o wykonanym wówczas rysunku znaleziska, co potwierdza wczesną proveniencję materiałów ikonograficznych wykorzystanych później przez Reuscha⁵⁵. Autor drugiego opisu skupia się nie na okolicznościach wydobywania urn, lecz na próbie interpretacji odkrytego pochówku na podstawie ówczesnej wiedzy na temat najdawniejszych dziejów późniejszego terytorium Prus (Kaspar Schütz, Erazm Stella i Kaspar Hennenberger). Kończąc drugą relację, anonimowy autor w całości odpisał wiersz okolicznościowy opublikowany już w 1656 r. przez Pastoriusa.

konkurencyjnych w połowie XVII w., [w:] Studia gdańsko-pomorskie, red. idem, Gdańsk 1964 (Gdańskie Towarzystwo Naukowe. Wydział I Nauk Społecznych i Humanistycznych. Seria monografii, nr 17), s.93–105.

50 K. Hoberg, *Geschichte der Festungswerke Danzigs*, Danzig 1852, s. 82; M. Gliński, *Brama Nowych Ogrodów*, [w:] *Encyklopedia Gdańska* (dalej cyt.: EG), red. B. Śliwiński, Gdańsk 2012, s. 118.

51 K. Hoberg, *op. cit.*, s. 80; G. Bukal, *Fortyfikacje Gdańska i ujścia Wisły 1454–1793. Studium z dziejów nowożytnej architektury militarnej*, Sopot 2012, s. 157, 363.

52 APG, 300, MP/635; 300, MP/622; G. Bukal, *op. cit.*, s. 363, il. 7.9 i 7.10.

53 E. Keyser, *Die Baugeschichte der Stadt Danzig*, hg. von E. Bahr, Köln–Wien 1972 (*Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart*, Bd. 14), s. 483, przyp. 18.

54 APG, 300, MP/4; G. Bukal, *op. cit.*, s. 157, 217, 281, il. 11.1.2; *Fortyfikacje. Proces budowy do 1793*, [w:] EG, s. 297.

55 Zob. też: E. Förstemann, *Das nördliche Pommerellen und seine Alterthümer. 2. Kreis Danzig (Erste Abtheilung)*..., s. 274.

Wersja znajdująca się w drugiej relacji zawiera jednak wiele zmian. Dodatkowe i szczegółowe informacje na temat odkrycia występujące w przedstawionych relacjach nie pozwalają stwierdzić, czy weszły one do podstawy źródłowej dysertacji Reuscha.

9. Projekt zewnętrznej linii fortyfikacji w 1657 r.

Źródło: APG, 300, MP/635.

Znaleziska i różnego rodzaju kurioza stawały się w epoce nowożytnej przedmiotem zainteresowania instytucji miejskich przechowujących i powiększających zbiory różnorodnych artefaktów. Instytucjami tymi były zwłaszcza biblioteki miejskie⁵⁶. W 1701 r. sporządzono w formie kodeksowej jeden z katalogów Biblioteki Miejskiej w Gdańsku („Catalogus librorum manuscriptorum, instrumentorum mathematicorum, et chirurgicorum, rerum naturalium, et artificialium, numismatum, rei antiquariae, imaginum, et aliarum rerum pretiosarum quae asservantur in Bibliotheca Senatus Gedanensis A.C. MDCC1”). W dziale „Artificialia” pod nr. 6 odnotowano dwie urny, które pozostały z odkrycia podczas wojny polsko-szwedzkiej.

⁵⁶ Por.: G. Bessler, *Vormoderne städtische Sammlungen: Erinnerung und Identifikation*, [w:] *Stadt zwischen Erinnerungsbewahrung und Gedächtnisverlust*. 49. Arbeitstagung in Esslingen am Neckar, 19.–21. November 2010, hg. von J.J. Halbekann, E. Widder und S. von Heuseinger, Ostfildern 2015 (Stadt in der Geschichte. Veröffentlichungen des Südwestdeutschen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung, Bd. 39), s. 307–328.

Mają one późniejsze dopiski zawierające krótkie opisy artefaktów (il. 10)⁵⁷. Jeszcze jedną, wspomnianą już, starą urnę z kośćmi znaną na Górze Gradowej w 1664 r. biblioteka otrzymała w 1707 r. jako spuściznę po Bobarcie⁵⁸. Dwie urny, które według Reuscha znajdowały się w Bibliotece Miejskiej w Gdańsku, nie przetrwały do dzisiejszych czasów. Jeszcze w 1778 r. ujrzał je Johann Bernoulli, który podczas swojej podróży z Berlina do Prus zatrzymał się w Gdańsku⁵⁹. Urny pochodzące z odkrycia z 1656 r. zaginęły prawdopodobnie w wyniku zawieruchy działań wojennych okresu napoleońskiego.

Na podstawie powyższych badań można stwierdzić, że w wyniku oględzin miejsca znaleziska z 1656 r. sporządzono dokumentację ikonograficzną, która później stała się podstawą źródłową dysertacji Reuscha w 1724 r. Krótco po odkryciu wykonano co najmniej dwie relacje będące opisami odkrycia. Wątpliwe jednak, czy stały się one przedmiotem bezpośredniej recepcji przez badaczy z Królewca przodujących w XVIII w. w badaniach archeologicznych w Prusach. Dzieje znaleziska z 1656 r. świadczą o tym, że miejscowe środowisko naukowe pod względem zainteresowań archeologicznych pozostało na etapie kolekcjonerstwa rozwijanego nie tylko przez osoby prywatne, lecz również przez Bibliotekę Miejską. Gdańskie zbiory archeologiczne oraz uczeni związani z Gdańskiem pełnili raczej funkcję pomocniczą wobec kształtującego się od drugiej dekady XVIII w. środowiska archeologicznego przy uniwersytecie w Królewcu.

57 „6. Duae urnae cum cineribus efossae in Borussia (altera <maior> (v. No 20) in lignea forma cum statua urnali), altera <minor>, integra cum urceolo, cerevissia fortissi, olim referto, utraque ex monte Hagelensi”, PAN BG, Cat. Bibl. 11, s. 27.

58 „20. Eine alte urna mit Todten Gebein, so nach Jungsten Schwedischen Kriege auf dem Hagelsberge in der Erde beim Festungsbau etwa Anno 1664 gefunden worden, u[nd] in Seel. Hern Arnold von Bobarts Verlassenschaft geblieben, nachmahls der Bibliothec von Herrn Carl von Strackwitz überliefert A[nn]o 1707 den 26 Febr[uarii] im höltzernen Futteral vergadt, cuicum aula argentea”, *ibidem*.

59 J. Bernoulli, *Reisen durch Brandenburg, Pommern, Preußen, Curland, Rußland und Pohlen in den Jahren 1777 und 1778*, Bd. 1: *Reise nach Danzig und Beschreibung der Merkwürdigkeiten dieser Stadt*, Leipzig 1779, s. 250–251.

ANEKS ŹRÓDŁOWY⁶⁰

1

Or.: APG, 300, R/Vv, 27, s. 511–514; pap.; bifolium formatu octavo, wszyte w poszyt z kartami o większych wymiarach; dł. 207 mm, szer. 157–160 mm; relacja opatrzona w woluminie nr. 26.

Ed.: E. Förstemann, *Das nördliche Pommerellen und seine Alterthümer. 2. Kreis Danzig (Erste Abtheilung)*, „*Neue Preußische Provinzial-Blätter*”, Bd. 11, 1851, s. 273–274 (edycja częściowa).

[s. 511] Kurtzer Bericht | von etlichen Töpfen, | welche | in Auffrichtung eines Bolwercks auff dem Neuen-Garten¹ | bey Danzig Anno 1656 gefunden worden

Nach dem Ihr[en] Königl[ichen] Mayestatt in Schweden Carolus Gustavus², den zwischen Pohlen und Schweden Anno 1635 zu Stumsdorff³ getroffenen xxvi. jährigen Still-Stand gebrochen und im Jahr Christi 1655 im Monat Julio die Krohne Pohlen mit einem feindlichen Kriegs-Heer unter dem Commando des Herrn General Wittenbergs⁴, auch folgendes Monats in eigener Person überzogen, und, weil das Pohler-Land über das mit starcken Barbarischen Feinden zu schaffen gehabt, sich nicht allein mit geringer Mühe des größten Theiles von Groß und Klein Pohlen durch gute Worte bemächtigt, sondern auch bey herannahendem Winter auff Preußen zugezogen, und die weißen Städte und Festungen durch geschwinde Übergabe unter ihre Bottmäsigkeit gebracht. Alß hat man dieses Ortes sich auch solches feindseligen Überzuges besorgen müßen, und zu Abtreibung deßelbigem mit allen möglichsten und zulästigen Hülff- und Schutz-Mitteln sich gefaßt gemacht. Zu was Ende dann nebenst anderen hieher gehörigen Zurüstungen die vorige Festung dieser Stadt so wol nach Notturfft gebeßert und versehen, als auch andere und neue angeleget und verfertiget. // [s. 512] Maßen dann nicht allein anfänglich die nechste dieser Stadt gelegenen hohe Hagels-⁵ und Bischoffs-Berge⁶ in Defension gesetzt, sondern auch folgendes zu Verhütung gäntzlicher Ruin des Neuen-Gartens¹ selbiger mit zwey Außen-Wercken befästiget, davon das eine mitten durch, das andere aber umbher gehet. Wie nun an diesem als eußersten Wercke gearbeitet worden, hat man den 5. Julii Anno 1656 zwischen 5. und 6. Uhr Abends unfern von dem eußersten Neu-Gartischen Thore⁷, auff dem so genanten Silber-Berge⁸ in Aufführung eines Bolwerckes gegraben^{a)} unnd^{a)} bey Abstechung des Walles und Ausbohrung des Grabens 8 Töpffe gefunden, deß nemlich 3 große, und 5 kleine, welche mit Erde, Asche und verbrandten Knochen erfüllet gewesen. Unter denenselbigen hat fast ein jedweder Topff eine besondere

⁶⁰ Teksty źródeł wydano przy zastosowaniu następujących zasad wydawniczych: *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, red. K. Lepszy, Wrocław 1953.

Art und Form gehabt: etliche mit Schrantzchen oder Knopffen an den Seiten des Mund-lochs, etliche [a]ber ohne dergleichen Knopff, sondern nur schlecht und glat. An einem von dem kleinsten Töpffen waren Ring-Löcher, wodurch meßingene Ohren-Ringe mit Börnsteiner-nen Korallen giengen und hiengen. Gedachte Töpffe sind auff dem erwehneten Silber-Berge⁸ etwa Mannes Tieff in der Erden oder Sande gestanden, in einem von Steinen gemachten Kammerchen, dergestalt, daß unten der Boden mit etlichen Steinen be // [s. 513] leget, auff welchem die Töpffe gestanden; dann ferner 2 Steine zur Seiten, 1 hinten und 1 oben gesetzt und geleet, welche alle von Feld-Steinen gespalten, von 1 biß 2 Elen lang, und über 1 Elen breit und hoch gewesen: an stat der Thüren waren unterschiedliche, etwas kleinere Steine gesehet und mit Erde und Sand angehalten. Ob nun auch zwar etliche von diesen Töpffen mit den Spaten zerschellet worden, so sind doch nichts desto weniger selbige sämptlich, nebenst Bezeichnüß des Ortes abgerißen und entworffen^{b)}.

^{a)} *Wyraz poprawiony.* ^{b)} *Dalej s. 514 niezapisana. Wzdłuż bocznej krawędzi majuskułny napis: NOTABILIA.*

- ¹ *Nowe Ogrody (Neugarten), teren przedmieść Gdańska oraz ulica wiodąca z Głównego i Starego Miasta Gdańska na zachód w kierunku Siedlec, od Bramy św. Gertrudy do zbudowanej w 1656 r. Bramy Nowych Ogrodów (E. Keyser, op. cit., s. 311–314; A. Januszajtis, op. cit., s. 694–696).*
- ² *Karol X Gustaw Wittelsbach (1622–1660), król Szwecji od 1654 r. ([K.] Gerstenberg, Karl X. Gustav, [w:] Allgemeine Deutsche Biographie (dalej cyt.: ADB), Bd. 15, Leipzig 1882, s. 360–364; S. Dahlgren, Karl X Gustav, [w:] Svenskt biografiskt lexikon, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/12355>, dostęp: 10 lipca 2022).*
- ³ *Sztumska Wieś (Stuhmsdorf), wieś w woj. pomorskim, pow. sztumski, gmina Sztum, miejsce zawarcia rozejmu między Rzeczpospolitą a Szwecją w 1635 r. (R. Frydrychowicz, Sztumska Wieś, [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 12, red. B. Chlebowski, Warszawa 1892, s. 54–55; H. Wisner, Dyplomacja polska w latach 1572–1648, [w:] Historia dyplomacji polskiej, t. 2: 1572–1795, red. Z. Wójcik, Warszawa 1982, s. 104–107).*
- ⁴ *Arvid Wittenberg von Debern (zm. 1657), feldmarszałek szwedzki, uczestnik wojny trzydziestoletniej, na czele wojsk szwedzkich wkroczył do Wielkopolski w 1655 r. i przyjął kapitulację pospolitego ruszenia Wielkopolski pod Ujściem, dowódca załogi szwedzkiej w Warszawie podczas oblężenia w 1656 r. (R. Damus, op. cit., s. 26; M.G. S[chybergson], Wittenberg, Arvid, [w:] Nordisk familjebok. Konversationslexikon och realencyklopedi, red. T. Westrin, Bd. 32, Stockholm 1921, s. 884–885).*
- ⁵ *Góra Gradowa (Hagelsberg, Grodzisko), wzgórze na zachód od Głównego i Starego Miasta Gdańska, od 1655 r. silnie ufortyfikowane (G. Bukal, op. cit., s. 157; A. Januszajtis, J. Daniluk, M. Gliński, B. Śliwiński, op. cit., s. 359–360).*

- ⁶ *Biskupia Górką (Bischofsberg), wzniesienie ze wsiami (Stara) Górką i Nowa Górką, będące od XIII w. własnością biskupów wrocławskich, na jego szczycie wzniesiono dwór, który w 1414 r. został zniszczony przez gdańszczan, od 1628 r. włączone w system fortyfikacji miejskich* (B. Śliwiński, A. Januszajtis, *Biskupia Górką*, [w:] EG, s. 89–91; K. Bruski, *Chełm w późnym średniowieczu i u progu epoki nowożytnej (XIV–XVI w.)*, [w:] Chełm, red. J. Dargacz, K. Kurkowska, P. Paluchowski, *Gdańsk 2018 (Historie Gdańskich Dzielnic, t.1)*, s. 13–51).
- ⁷ *Brama Nowych Ogrodów (Neugarter Tor), brama w zewnętrznym pasie fortyfikacji Gdańska u wylotu Nowych Ogrodów, zbudowana w 1656 r.* (M. Gliński, *op. cit.*, s. 118).
- ⁸ *Srebrna Góra (Silberberg), wzniesienie na przedmieściach Gdańska na zachód od Notzkenberg, o nieustalonym dokładnie położeniu, pomiędzy dzisiejszymi ul. Legnicką i Leona Wyczółkowskiego lub między ul. Maksymiliana Gierymskiego a ul. Powstańców Warszawskich, od 1656 r. ufortyfikowane (Reduta Piaskowa)* (G. Bukal, *op. cit.*, s. 157, 217; *Fortyfikacje. Proces budowy...*, s. 297). Według przypuszczeń Jana Daniluka Silberberg była położona bliżej Góry Gradowej w okolicy bastionu Neubauera.

2

Or.: APG, 300, R/Vv, 27, s. 515–518; pap.; binion formatu octavo, wszyty w poszyt z kartami o większym formacie; dł. 207 mm, szer. 157–160 mm; relacja opatrzona w woluminie nr. 26.

[s. 515] Kurtzer Bericht | und | Urtheil | von etlichen Töpffen, so mit Erd und Menschen-Knochen gefüllet bey Dantzig gefunden | worden

Im Jahr Christi 1656 den 5. Julii, alß zur Befestigung der Stadt an den Außen-Wercken auff dem Neuen-Garten¹ geschantzet worden, sind umb 5. Uhr nachmittage wehrander Arbeit auff dem Silber-Berge², alß man daselbst das Bollwerckchen hat setzen wollen, von den Gräbern 8 Töpffe gefunden, 3 große und 5 kleine, gefüllet mit Erde, Asche und Knochen. Unter denselbigen hat fast ein jedweder seine besondere Art gehabt, etliche mit Schrantzchen oder Knöpffen an den Seiten des Mundlochs, etliche aber ohne dieselben: an einem von den kleinsten worn Ring-Löcher, dadurch meßingene Ohren-Ringe mit bernsteinerne Korallen giengen. Sind gestanden [etwa]^{a)} Mannes tieff in der Erden oder Sande des jetzt genanten Berges, zwischen Steinen, von welchen der Boden belegt, 1 hinten, 1 oben, 2 zur Seiten, und forne an stat der Thüre unterschiedliche gezählet. Und ob zwar etliche von diesen Töpffen unter dem Graben mit den Spaten zerschellet worden, so sind nichts desto weniger selbige sämptlich, nebenst Bezeichnüß des Ortes abgerißen und entworffen worden.

Was man nun von diesen Töpffen und darin enthaltenen Materien schließen soll, möchte zwar unterschiedlich können disputiret werden. Die sicherste Meynung ist wol diese, das man dafür halte, es seyen Menschen-Kno // [s. 516] chen von verbrandten heydnischen

Preußen. Alldieweil Schütz³ in seinem Preußischen Chronico fol. 3 bezeuget, daß die alten heydnischen Preußen nicht alleine sich selbst, ihre Weiber, Kinder, Freunde und Gesinde ihren Teuffels-Gotters (wenn Sie diesen eine große Ehre und Gottes-Dienst thun wollen) geopffert⁴; sondern auch in dem Glauben gewesen, wenn der Mensch stürbe, sonderlich da er durchs Feur von hinnen gieng, daß er stracks in die Gemeinschaft ihrer Götter fahre. So ist auch wol kein Zweifel, daß die unterschiedlichen Töpffe unterschiedenes Alter und Geschlecht andeuten und das Töpfflein mit dem börnsteinernen Korallen die Reliquien von einer Weibs-Person in sich hielte, weil auch die alten preußischen Weiber Ohren-Ringe getragen, nach Außage Erasmi Stellae⁵ in seinem 1. <Buch^b> de Antiquitat[ibus] Borussiae p. 517 med[i]o, welche auch am vorhergehenden 516. Blate gedencket, daß der Bernstein aus Preußen nach Venedig geführet und allda zum allerersten von dem weiblichem Geschlächte gebraucht sey⁶. Hiemit stimmt auch überein Caspar Henneberger⁷ in seinem Chronico in 4. gedruckt zu Königsberg 1584. Wenn er am 23. Blat also schreibt: ^c“Wie dreyerley Stände bey ihren (den alten Preußen) waren, also war auch dreyerley Art des Begräbnißes. Des gemeinen Mannes achtete man nicht grose, warff den in eine jegliche Grube, und bescharreten ihn darin oder verbrandten ihn mit dem, so ihrem Ampt zugehörete. Die Supanen, das waren die vom geringen Adel, diesen machte man eine Grube bey seinem Hofe und zoge ihm seine Kleider an, mit welchen er pflag für seinen Göttern zu stehen, und gaben ihm Geld mit einer guten Zehrung, seine Reit-Pferde, und beste Jagt-Hunde bunden sie und legten sie zu ihm, damit er dort zu reiten und womit zu jagen hätt, setzten ihm auch einen großen Topf vol Methes zun Haupten und bescharreten ihn also. Wenn es aber Könige, // [s. 517] das ist Fürsten, waren, da versamlet man etliche Waydelotten und verbrandten ihn, auch verbrandten sich offtmahls willig mit, sein getrewestes und liebestes Weib, Diener und Gesinde, Pferd, Gezeug, Kleidung etc., denn sie hieltens dafür, sie würden es dort genießen, und ein jeglicher dort wider in solchem Stande seyn, alß er hie gewesen war. Die Aschen thäten sie in neue Töpffe, begruben sie unter ihre Höfe und Festungen, in die Berge, deren man noch diese Zeit findet, so man in denselbigem Bergen etwas arbeitet. Darnach hielte man 4 Wochen lang Volck bey dem Grabe, so dorbey weineten, und einem jeglichen, so furbey zog, schanckten, für die Seele des verstorbenen^d. So weit Hennenberger⁷ am angezogenen Orte.

Herr Johannes Pastorius⁸ Med[icinae] D[oc]tor] und Professor Honorarius alhie hat hievon dieses Gedichte verfertiget:

DE URNIS FUNEBRIBUS, | Quas Cineribus Ossibusque plenas Gedani | in monte Argenteo
vulgo Silberberg | dicto operae in vallis ducendis occupatae repeserunt Anno 1656.

Qua juga, nubifero praecelsa cacumine, nuper
Grande supercilium deposuere suum,
Mons alios inter leni se vertice tollit,

Nomen ab argento cui vaga fama dedit.
 Hic dum fossor opus peragit glebasque revellit,
 Cernitur occulto crypta latere solo.
^{e-}Instupuit miles latebrae. Stat rupea moles,
 Quam posuere rudi tempora prisca manu^{-f}.
^{g-}Area parva subest validis circumdata saxis,
 Imminet reliquos condit utrinque lapis. //
 [s. 518] Cum vis impositum pondus sociata removit^{-h},
 Urnarumⁱ en oculos ^{j-}funebri ordo^{-k} subit.
^{l-}Quas figulina manus finxit: tamen usque supersunt
 Jacturaque levi sustinere diem.
 Etsi plura retro compleverint secula cursum,
 Ex quo depositas caeca caverna tenet^{-t},
 Scilicet antiquo cum flamma cadavera more
 Ussit et haec ritu barbara terra fuit.
^{m-}Eripit ista suis Consul, tua cura tenebris
 Et meliore jubes omnia luce frui⁻ⁿ.
 Vidimus et cineres immixtaque vidimus ossa,
^{o-}Vidimus et testis succina juncta suis.
 Nomina, quae fuerint ustis, nescitur et horum,
 Si quae fama fuit, perdita tota jacet.
 I nunc laurigeras, gens barbara, sperne camoenas
 Et nullum calamo robur inesse puta.
 Hoc sine vel regum moritur cum nomine virtus,
 Hoc duce vel cineri vita perire nequit^{-p}.

^a Lekcja niepewna ze względu na przeszycie grzbietu arkusza. ^b Wyraz nadpisany nad niedokończonym wyrazem: /-Exista-/. ^{c-d} Zob.: C. Hennenberger, *Kurtze und warhafftige Beschreibung des Landes zu Preussen, Königsberg 1584*, s. 23r-24r. ^{e-f} Fragment niewystępujący w wersji opublikowanej drukiem; por.: J. Pastorius, *op. cit.*, lib. 6, s. 45-46 (PAN BG, Cf 5799, 8°, adl. 2). ^{g-h} W wersji opublikowanej drukiem: Area parva iacet validis circumdata saxis, / Quam super incumbens condit utrinque lapis. / Cum manus impositum pendus sociata remouit, [...] (*ibidem*). ⁱ Wyraz podkreślony. ^{j-k} Wyrazy podkreślone. ^{l-t} W wersji opublikowanej drukiem: Argilla leue constat opus: tamen integer ollis / Est vigor, aut parva labe tulere diem. / Plura licet retro compleverint secula cursum, / Cum vetus his posuit sedibus ista manus (*ibidem*). ^{m-n} W wersji opublikowanej drukiem: Eripit illa suis Tua posthuma cura tenebris / Consul et aprica luce nitere iubes (*ibidem*). ^{o-p} W wersji opublikowanej drukiem: [...] Et defixa suis succina frusta locis. / Nomina, quae fuerint ustis, nescimus; et olim / Si quae fama fuit, tota sepulta iacet. / I nunc laurigeras,

gens barbara temne Camoenas, / Et nullum calamis robur inesse puta. / His sine vel regum moritur cum nomine virtus, / His ducibus nescit velcinis ipse mori (*ibidem*).

- ¹ Zob.: *Aneks źródłowy, nr 1, przyp. 1.*
- ² Zob.: *Aneks źródłowy, nr 1, przyp. 8.*
- ³ *Kaspar Schütz (1540–1594), sekretarz Rady Miejskiej Gdańska, historiograf, znawca prawa chełmińskiego i dyplomata, autor pierwszej nowoczesnej syntezy dziejów Prus („Historia rerum Prussicarum”) (K. Lohmeyer, Schütz, Kaspar, [w:] ADB, Bd. 33, Leipzig 1891, s. 132–133; P.H. Thielen, Schütz, Caspar, [w:] AltprBiographie, Bd. 2, hg. von Ch. Krollmann, fortges. von K. Forstreuter, F. Gause, Marburg/Lahn 1967, s. 642; T. Oracki, Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku, t. 2, Olsztyn 1988 (Biblioteka Olsztyńska, nr 15), s. 141–142; W. Szczuczko, Schütz (Schuetz) Kaspar, [w:] SBPN, Suplement 2, red. Z. Nowak, Gdańsk 2002, s. 245–246).*
- ⁴ Zob.: Sie opfferten auch denselben Teufelgöttern sich selbest, ihre Weiber, Kinder, Freunde und Gesinde, wenn sie ihnen eine grosse Ehre und Gottesdienst thun wolten, sonderlich wenn sie kranck waren und am Leben verzagten. Solchs theten auch ire Kyrwaiten, (das war ihr Bapst oder Hoherpriester) heist in ihrer Sprache der Mund Gottes, wenn sie alt und schwach worden (*C. Schütz, op. cit., s. 3v*).
- ⁵ *Erazm Stella (Stuller) (1460–1521), lekarz, burmistrz w Zwickau, historiograf, autor opartego w znacznym stopniu na fantazji historycznej dzieła „De antiquitatibus Borussiae” (F.X. von Wegele, Stella Erasmus, [w:] ADB, Bd. 36, Leipzig 1893, s. 30–31; K. Forstreuter, Stella (Stuller) Erasmus, [w:] AltprBiographie, Bd. 2, s. 697).*
- ⁶ Zob.: Germani idipsum primum novisse traduntur in Pannoniamque ad Carnuntum oppidum advexisse, inde Veneti ipsum accipientes primum rei famam facere, mox proximi Pannoniae circa Adriaticum mare Transpadaniquae, quorum agrestes foeminae monilium vice et decoris gratia succinum gestavere; hinc natam fabulam de Pado omnibus notam credimus (*E. Stella, De Borussiae antiquitatibus libri duo, Basileae [1518], lib. 1, s. 16 (Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der Preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft, Bd. 4, hg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehle, Leipzig 1870, s. 289)*). *Paginacja dzieła Stelli jest niezgodna z paginacją wersji drukowanej. Autor relacji korzystał zatem prawdopodobnie z odpisu zawartego w jakimś rękopiśmiennym woluminie.*
- ⁷ *Kaspar Henneberger (1529–1600), kartograf, autor historii Prus (J. Szeliga, Hanneberger (Hennenberger) Kasper, [w:] SBPN, t. 2, s. 181–182).*
- ⁸ *Joachim Pastorius ab Hirtenberg, historyk, rektor Gimnazjum Akademickiego w Elblągu, profesor historii w Gimnazjum Akademickim w Gdańsku, autor podręczników historii Polski ([A.] Bertling, Pastorius, Joachim (von Hirtenberg), [w:] ADB, Bd. 25, Leipzig 1887, s. 219–220; L. Mokrzecki, Pastorius ab Hirtenberg (Hirten, Hirtenius, Hirthenius) Joachim h. własnego,*

[w:] *PSB*, t. 25/2, s. 261–265; idem, *Pastorius ab Hirtenberg (Hirten, Hirtenius, Hirthenius) Joachim*, [w:] *SBPN*, red. S. Gierszewski, t. 3, red. Z. Nowak, Gdańsk 1997, s. 390–392).

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne:

Archiwum Państwowe w Gdańsku

APG, 300, R/Vv, nr 27, 72,

APG, 300, MP/4; 300, MP/622; 300, MP/635.

Polska Akademia Nauk Biblioteka Gdańska

PAN BG, Cat. Bibl. 11.

Źródła drukowane:

Bayer T.S., *De numis Romanis in agro Prussico repertis commentarius, in quo tum numi ipsi illustrantur, tum alia ex Romana et Prussica antiquitate traduntur*, Lipsiae 1722 (PAN BG, Nl 8, 8°, adl. 2).

Bayer T.S., *De numo Rhodio in agro Sambieni reperto dissertatio, in qua simul quaedam nuper de numis Romanis in agro repertis cogitate retractantur*, Regiomonte 1723 (PAN BG, Nl 8, 8°, adl. 3).

Bernoulli J., *Reisen durch Brandenburg, Pommern, Preußen, Curland, Rußland und Pohlen in den Jahren 1777 und 1778*, Bd. 1: *Reise nach Danzig und Beschreibung der Merkwürdigkeiten dieser Stadt*, Leipzig 1779.

Bock F.S., *Versuch einer wirthschaftlichen Naturgeschichte von dem Königreich Ost- und Westpreussen*, Bd. 2, Dessau 1783.

Fischer Ch.G., *Anderer Versuch vor die Historie des unterirdischen Preussens*, Königsberg 1715.

[Hanow M.Ch.], *Nachricht und Muhtmassung von einer Metallenen Fürstinnen-Säule, die über einem Beinkrüge auf dem Danziger Hagelsberge gefunden worden*, „Preußische Sammlung allerley bisher ungedruckten Urkunden, Nachrichten und Abhandlungen“, Bd. 2, 1748, Stück 1, s. 1–30.

Hartknoch Ch., *Alt- und Neues Preussen oder Preussischer Historien zwey Theile*, Franckfurt–Leipzig 1684.

Hartknoch Ch., *Selectae dissertationes historicae de variis rebus Prussicis*, [w:] *Petri de Dusburg, Ordinis Teutonici Sacerdotis, Chronicon Prussiae, in quo Ordinis Teutonici Origo, nec non Res ab ejusdem Ordinis Magistris ab An. MCCXXVI. usque ad An. MCCCXXVI. in Prussia gestae expontur, cum incerti Auctoris continuatione usque ad Annum MCCCCXXXV.*, Jenae 1679, s. 1–456.

Mellen J.a, *Historia urnae sepulcralis Sarmaticae*, lenae 1679 (PAN BG, Oa 1063, 8°, adl. 12).

Pastorius J., *Sylvarum pars prima*, Gedani 1656 (PAN BG, Cf 5799, 8°, adl. 2).

- Reusch Ch.F., *De tumulis et urnis sepulcralibus in Prussia, Regiomonti 1724.*
- Reusch Ch.F., *Kurtze Anmerckungen über die in Preussen entdeckte Grab-Hügel und daraus gehobene Asch Töpffe*, „Erleutertes Preußen”, t. 4, 1728, Stück 38, s. 79–143.
- Reusch Ch.F., *Nachricht von Preußischen Grab-Hügeln und Aschen-Töpfen*, „Erleutertes Preußen”, t. 3, 1726, Stück 32, s. 539–582.
- Rzączyński G., *Auctuarium historiae naturalis curiosae Regni Poloniae Magni Ducatus Lithuaniae, annexarumque provinciarum*, Gedani 1745.
- Rzączyński G., *Historia naturalis curiosa Regni Poloniae, Magni Ducatus Lituaniae, annexarumque provinciarum, in tractatus XX divisa*, Sandomiriae 1721.
- Schütz C., *Historia rerum Prussicarum*, Zerbst 1592.
- Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der Preussichen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft*, Bd. 4, hg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Leipzig 1870.
- Stella E., *De Borussiae antiquitatibus libri duo*, Basileae [1518].
- Treuer G., *Kurtze Beschreibung der Heidnischen Todten-Töpffe, in welchen die Heiden ihrer verbrannten Todten überbliebene Gebein und Aschen aufgehoben, unter der Erden beygesetzt, und bey den jetzigen Zeiten in der Chur- und Marck Brandenburg Hauffen-weise ausgegraben werden*, Nürnberg 1688 (PAN BG, Ma 3936, 8°, adl. 28).
- Von einem im Dorfe Gischkau gefundenen Heydnischen Begräbnisse*, „Danziger Erfahrungen”, 1744, Woche 45.

Opracowania:

- Abramowicz A., *Dzieje zainteresowań starożytnych w Polsce, cz. 1: Od średniowiecza po czasy saskie i świt Oświecenia*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1983.
- Abramowicz A., *Urny i ceraunie*, Łódź 1979 (Acta Archaeologica Lodziensia, nr 27).
- Berendt G., *Die Pommerellischen Gesichtsurnen*, Königsberg 1872.
- Bertling [A.], *Pastorius, Joachim (von Hirtenberg)*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 25, Leipzig 1887, s. 219–220.
- Bessler G., *Vormoderne städtische Sammlungen: Erinnerung und Identifikation*, [w:] *Stadt zwischen Erinnerungsbewahrung und Gedächtnisverlust. 49. Arbeitstagung in Esslingen am Neckar, 19.–21. November 2010*, hg. von J.J. Halbekann, E. Widder und S. von Heuseinger, Ostfildern 2015 (Stadt in der Geschichte. Veröffentlichungen des Südwestdeutschen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung, Bd. 39), s. 301–332.
- Bieder T., *Geschichte der Germanenforschung*, T. 1: 1500–1806, Leipzig–Berlin 1921.
- Boom H. van den, *Die Pommerellische Gesichtsurnenkultur*, „Acta Praehistorica et Archaeologica”, Bd. 11/12, 1980/1981, s. 219–304.
- Bruski K., *Chełm w późnym średniowieczu i u progu epoki nowożytnej (XIV–XVI w.)*, [w:] *Chełm*, red. J. Dargacz, K. Kurkowska, P. Paluchowski, Gdańsk 2018 (Historie Gdańskich Dzielnic, t. 1), s. 13–51.

- Brzozowski S., *Klein Jakub Teodor*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 12, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966–1967, s. 576–578.
- Bukal G., *Fortyfikacje Gdańska i ujścia Wisły 1454–1793. Studium z dziejów nowożytnej architektury militarnej*, Sopot 2012.
- Cieślak E., *Próby Gdańska pozbycia się podmiejskich ośrodków konkurencyjnych w połowie XVII w.*, [w:] *Studia gdańsko-pomorskie*, red. E. Cieślak, Gdańsk 1964 (Gdańskie Towarzystwo Naukowe. Wydział I Nauk Społecznych i Humanistycznych. Seria monografii, nr 17), s. 83–151.
- Cieślak E., *Wojskowo-polityczne i gospodarcze znaczenie Gdańska w wojnie polsko-szwedzkiej 1655–1660*, [w:] *Wojna polsko-szwedzka 1655–1660*, red. J. Wimmer, Warszawa 1973, s. 358–381.
- Ciołek R., *Początki zainteresowań znaleziskami monet antycznych w Prusach Królewskich i Książęcych*, „*Notae Numismatae*”, t. 6, 2011, s. 123–140.
- Ciołek R., „*Von einigen in Preussen gefundenen römischen Münzen*” Ludwiga von Baczko z „*Das preussische Tempe*” (Königsberg 1780). „Cudowne” odnalezienie dzieła dawno spisanego na straty, „*Wiadomości Numizmatyczne*”, R. 63, 2019, z. 207, s. 13–33.
- Dahlgren S., *Karl X Gustav*, [w:] *Svenskt biografiskt lexikon*, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/12355> (dostęp: 10 lipca 2022).
- Damus R., *Der erste nordische Krieg bis zur Schlacht bei Warschau*, „*Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins*”, H. 12, 1884, s. 1–110.
- Drygas A., *Klein Jakub Teodor*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, t. 2, red. Z. Nowak, Gdańsk 1994, s. 396–399.
- Dubowej S.M., *Dottlieb Siegfried Bayer (1694–1738). From Königsberg to the Imperial Academy of Sciences in St. Petersburg*, „*Canadian Slavonic Papers*”, vol. 27, 1985, No. 2, s. 123–139.
- Förstemann E., *Das nördliche Pommerellen und seine Alterthümer. 2. Kreis Danzig (Erste Abtheilung)*, „*Neue Preussische Provinzial-Blätter*”, Bd. 11, 1851, s. 257–277.
- Förstemann E., *Das nördliche Pommerellen und seine Alterthümer. 3. Kreis Danzig (Zweite Abtheilung)*, „*Neue Preussische Provinzial-Blätter*”, Bd. 12, 1851, s. 401–415.
- Forstreuter K., *Stella (Stuller) Erasmus*, [w:] *Altpreußische Biographie*, Bd. 2, hg. von Ch. Krollmann, Marburg/Lahn 1969, s. 697.
- Fortyfikacje. Proces budowy do 1793*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 2012, s. 292–298.
- Frydrychowicz R., *Sztumska Wieś*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 12, red. B. Chlebowski, Warszawa 1892.
- Fück J.W., *Bayer, Gottlieb (Theophil) Siegfried*, [w:] *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 1, Berlin 1953, s. 678.
- Gause F., *Reusch, Christian Friedrich*, [w:] *Altpreußische Biographie*, Bd. 2, hg. von Ch. Krollmann, Marburg/Lahn 1969, s. 550–551.
- Gerstenberg [K.], *Karl X. Gustav*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 15, Leipzig 1882, s. 360–364.

- Giesebrecht L., *Die Danziger Runenurne*, „Baltische Studien”, Jg. 12, 1846, H.1, s.1–27.
- Glaser H. von, Bayer, *Gottlieb Siegfried*, [w:] *Altpreußische Biographie*, Bd.1, hg. von Ch. Krollmann, Königsberg (Pr) 1941, s. 35.
- Gliński M., *Brama Nowych Ogródów*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 2012, s. 118.
- Grzebień L., *Rzeczyński Gabriel h. Ślepowron*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 33, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991–1992, s. 613–615.
- Grzybkowska T., Mosingiewicz A., *Die Wissenschaftliche Information*, [w:] *Danziger Kunst vom 15. bis 18. Jahrhundert*, red. T. Grzybkowska, Gdańsk 1997, s. 237–250.
- Gummel H., *Forschungsgeschichte in Deutschland*, Berlin 1938 (Die Urgeschichtsforschung und ihre historische Entwicklung in den Kulturstaaten der Erde, Bd.1).
- Gummel H., *Justus Moser und die deutsche Vorzeit. Mit einem forschungsgeschichtlichen Einführung*, „Germanen-Erbe”, Bd. 3, 1938, s. 120–122.
- Gumowski M., *Ruch numizmatyczny w Gdańsku w XVIII w.*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 1954, nr 8, s. 66–67.
- Hoburg K., *Geschichte der Festungswerke Danzigs*, Danzig 1852.
- Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX wieku*, red. K. Lepszy, Wrocław 1953.
- Januszajtis A., *Nowe Ogrody*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 2012, s. 694–696.
- Januszajtis A., Daniluk J., Gliński M., Śliwiński B., *Grodzisko*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 2012, s. 359–360.
- Keyser E., *Die Baugeschichte der Stadt Danzig*, hg. von E. Bahr, Köln–Wien 1972 (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, Bd. 14).
- Kiersnowscy T. i R., *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Pomorza. Materiały*, Warszawa–Wrocław [1959] (Polskie badania archeologiczne, t. 4: Polskie skarby wczesnośredniowieczne. Inwentarze, t. 2).
- Köhler G., *Geschichte der Festungen Danzig und Weichselmünde bis zum Jahre 1814 in Verbindung mit der Kriegsgeschichte der freien Stadt Danzig*, Th. 1: *Bis zum Jahre 1734*, Breslau 1893.
- Kolekcja kanop pomorskich w dawnych zbiorach gdańskich. Katalog*, oprac. M. Kwapiński, Warszawa 1995.
- Kolendo J., *Praca Georga Wende z roku 1699 o monetach rzymskich bitych z okazji zwycięstw nad Sarmatami*, „Notae Numismatae”, t. 3/4, 1999, s. 251–261.
- Kolendo J., *Wykopiska w bibliotece „Z Otchłani Wieków”*, R. 40, 1974, nr 4, s. 293–297.
- Kostrzewski J., *Dzieje polskich badań prehistorycznych*, Poznań 1949 (Biblioteka Prehistoryczna, t. 8).

- Kubicki R., *Theodor Hirsch (1806–1881), historyk i archiwista miasta Gdańska*, [w:] *Wokół Wielkiej Synagogi w Gdańsku. Z dziejów lokalnej społeczności żydowskiej*, red. E. Barylewska-Szymańska, Gdańsk 2019, s. 211–231.
- Kubik K., *Joachim Pastorius. Gdański pedagog XVII wieku*, Gdańsk 1970 (Gdańskie Towarzystwo Naukowe. Wydział I Nauk Społecznych i Humanistycznych. Seria monografii, nr 36).
- Kühn H., *Geschichte der Vorgeschichtsforschung*, Berlin–New York 1976.
- Kwapiński M., *Korpus kanop pomorskich, cz. 1: Pomorze*, Gdańsk 1999.
- Kwapiński M., *Świadomość mityczna wobec śmierci. Kanopy pomorskie*, Gdańsk 2020.
- Lehnerdt [J.M.], *Lilienthal, Michael*, [w:] *Altpreußische Biographie*, Bd. 1, hg. von Ch. Krollmann, Königsberg (Pr) 1941, s. 398.
- Lissauer A., *Die Prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*, Leipzig 1887.
- Lissauer [A.], Schück R., *Führer durch die anthropologische Sammlung der naturforschenden Gesellschaft in Danzig*, „Schriften der Naturforschenden Gesellschaft in Danzig”, Neue Folge, Bd. 4, 1878, H. 3, s. 143–200.
- Lohmeyer K., Schütz, Kaspar, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 33, Leipzig 1891, s. 132–133.
- Mannhardt W., *Mittheilungen über die Pommerellischen Gesichtsurnen*, „Zeitschrift für Ethnologie”, Bd. 2, 1870, s. 244–254.
- Mokrzecki L., *Pastorius ab Hirtenberg (Hirten, Hirtenius, Hirthenius) Joachim*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, t. 3, red. Z. Nowak, Gdańsk 1997, s. 390–392.
- Mokrzecki L., *Pastorius ab Hirtenberg (Hirten, Hirtenius, Hirthenius) Joachim h. własnego*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 25/2, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1980, s. 261–265.
- Mokrzecki L., *Refleksje o historiografii gdańskiej XVII wieku*, „Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej”, seria E, 1977, z. 6, s. 91–110.
- Müller R., *Gesichtsurnenkultur*, [w:] *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Bd. 11: *Gemeinde – Geto-dakische Kultur und Kunst*, Aufl. 2, hg. von H. Beck, H. Steuer, D. Timpe, Berlin–New York 1998, s. 543–547.
- Nowakowski W., *Dzieje zainteresowań archeologicznych w Prusach przed 1945 rokiem*, [w:] *Antiquitates Prussiae. Studia z archeologii dawnych ziem pruskich*, red. J. Kolendo, W. Nowakowski, Warszawa 2000, s. 9–22.
- Nowaliński K., *Gdańskie kolekcje numizmatyczne dawniej i dziś*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, Seria Numizmatyczna i Konserwatorska, 1987, nr 7, s. 97–105.
- Oracki T., *Słownik biograficzny Warmii, Prus Książęcych i Ziemi Malborskiej od połowy XV do końca XVIII wieku*, t. 2, Olsztyn 1988 (Biblioteka Olsztyńska, nr 15).
- Paluchowski P., *Przyczynek do postrzegania antyku w Gdańsku w II połowie XVIII wieku. Obraz świata łacińskiego w czasopiśmie „Danziger Erfahrungen”*, [w:] *W gdańskim Ogrodzie Muz.*

- Gimnazjum Akademickie w Gdańsku wobec kultury starożytnych Greków i Rzymian. Idee, teksty, artefakty*, red. M. Otto, J. Pokrzywiński, Pelplin 2016, s. 103–110.
- Reichle I., *Kunst-Bild-Wissenschaft. Überlegungen zu einer visuellen Epistemologie der Kunstgeschichte*, [w:] *Verwandte Bilder. Die Fragen der Bildwissenschaft*, hg. von I. Reichle, S. Siegel, A. Spelten, Berlin 2007 (Reihe Kaleidogramme, Bd. 19), s. 169–189.
- S[chybergson] M.G., *Wittenberg, Arvid*, [w:] *Nordisk familjebok. Konversationslexikon och realencyklopedi*, red. T. Westrin, Bd. 32, Stockholm 1921, s. 884–885.
- Sasse B., *Der Weg zu einer archäologischen Wissenschaft*, Bd. 1: *Die Archäologien von der Antike bis 1630*, Berlin–Boston 2017 (Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Bd. 69.1).
- Schwarz F., *Die Danziger Stadtbibliothek und die heimische Geschichtsforschung*, „Mitteilungen des Westpreußischen Geschichtsvereins”, Jg. 27, 1928, Nr. 3, s. 33–47.
- Stawoszewska M., *Gdańska „Bibliotheca Archivi”*, „Archeion”, t. 40, 1964, s. 131–151.
- Szczepański S., *O „górkach, murowanych w glinie, zwanych kapernami, gdzie jeszcze znajdujemy popioły i kości w garnkach i co zmarłym dawali”*. *Cmentarzyska w krajobrazie średniowiecznych i nowożytnych Prus*, [w:] *Fines testis temporum. Studia ofiarowane Profesor Elżbiecie Kowalczyk-Heyman w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, red. M. Dzik, G. Śnieżko, M. Starski, Rzeszów 2017, s. 175–188.
- Szczuczko W., *Schütz (Schuetz) Kaspar*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, Suplement 2, red. Z. Nowak, Gdańsk 2002, s. 245–246.
- Szeliga J., *Hanneberger (Hennenberger) Kasper*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*, red. S. Gierszewski, t. 2, red. Z. Nowak, Gdańsk 1994, s. 181–182.
- Śliwiński B., *O rzece „Gdani” i początkach Gdańska. Uwagi historyka do ustaleń językoznawców*, „Acta Cassubiana”, t. 8, 2006, s. 11–23.
- Śliwiński B., *Początki Gdańska. Dzieje ziem nad zachodnim brzegiem Zatoki Gdańskiej w I połowie X wieku*, Gdańsk 2009 (Źródła i Monografie Muzeum Historycznego Miasta Gdańska, t. 1).
- Śliwiński B., Januszajtis A., *Biskupia Górka*, [w:] *Encyklopedia Gdańska*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 2012, s. 89–91.
- Thielen P.H., *Schütz, Caspar*, [w:] *Altpreußische Biographie*, Bd. 2, hg. von Ch. Krollmann, fortges. von K. Forstreuter, F. Gause, Marburg/Lahn 1967, s. 642.
- Ueber die heidnischen Gräbern mit ihren Alterthümern. Eine Zusammenstellung verschiedener Forschungen*, „Neue Preußische Provinzial-Blätter”, Bd. 6, 1848, s. 321–366.
- Wegele F.X. von, *Stella Erasmus*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 36, Leipzig 1893, s. 30–31.
- Wisner H., *Dyplomacja polska w latach 1572–1648*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. 2: 1572–1795, red. Z. Wójcik, Warszawa 1982, s. 5–161.

O AUTORZE

Dr Marcin Grulkowski – adiunkt w Pracowni Historii Gdańska i Dziejów Morskich Polski w Instytucie Historii PAN, autor rozpraw poświęconych dziejom Gdańska i Prus. Jego zainteresowania naukowe koncentrują się wokół kancelarii i finansów miast hanzeatyckich w późnym średniowieczu, rynku renty w miastach hanzeatyckich, zagadnień źródłoznawczych oraz początków bankowości w Gdańsku. Jest autorem m.in. monografii przedstawiającej najstarsze księgi Głównego Miasta Gdańska (2015), edycji ksiąg kamlarskich z XIV–XV w. i ksiąg małych Głównego Miasta Gdańska z XV w. (2017), a także współautorem edycji cyfrowej szesnastowiecznych ksiąg rachunkowych rodziny Loitzów (2021).